

ADDENDA ET CORRIGENDA

DE

M. ZAHARIADE

Reluăm cu prilejul acestei *Addenda et corrigenda*, pe scurt, problematica unor cohorte și alae de origine hispanică din Dacia, abordată într-un recent studiu¹. Distanța în timp care separă aceste două apariții impune o serie de rectificări la unele afirmații făcute atunci, lucru firesc dacă ținem seama de materialul epigrafic, modificările de lectură și noile considerații apărute între timp, ce au vizat direct sau indirect acest fel de trupe.

Cohors I Hispanorum p.f. În articolul *Observații privind cohortele I Hispanorum din Dacia*², N. Gudea, analizând studiul Margaretei Roxan din *Epigraphische Studien*, 9, 1972, Rheinland Verlag, Düsseldorf, afirmă că în Dacia Porolissensis au existat două cohorte *milliariae* cu numerotația I și indicația etnică *Hispanorum*³. Aceeași problemă o ridicăm și eu, pe scurt, în nota 15 a articolului. La o mai atentă analiză am ajuns la concluzia că situația din diplomele militare este însă destul de clară și nu poate fi vorba de două unități *I Hispanorum* de o mie de oameni în Dacia Porolissensis.

În diplomele din 110 (17 II și 2 VII) este vorba, pe locul 3 și respectiv 7, de *cohors I Hispanorum p.f.* de la Românași, cea de pe locul 6 și respectiv 4 fiind cea de la Orheiul Bistriței⁴ (*cohors I Flavia Ulpia Hispanorum milliaria*). În anul 133, *cohors I Hispanorum* de pe locul 3 este tot cea de la Românași, cea de la Orhei nemaiapărind pentru că nu face eliberări în acest an⁵. În 159 apar din nou două cohorte clar diferite: *cohors I Flavia Ulpia Hispanorum (milliaria)* pe locul 3 și *cohors I Hispanorum* de la Românași pe locul 8⁶. În sfârșit, în 164 (Gilău), situația se repetă intrucitva. Unitatea de la Orhei nu mai apare cu denumirea *Flavia Ulpia*, ci doar *I Hispanorum (milliaria)* pe locul 3, iar cea de la Românași pe locul 8, *I Hispanorum* completat de editor *p(ia)f(idelis)*. În diplomele de la Palatovo și Cășei ultimei unități i se schimbă doar locul în diplomă, locul 8 în loc de 7⁷.

¹ M. Zahariade, SCIVA, 27, 1976, 4, p. 477–494.

² N. Gudea, SCIVA, 26, 1975, 3, p. 381–385.

³ N. Gudea, *op. cit.*, p. 383.

⁴ I. I. Russu, IDR, I, nr. 2 și 3.

⁵ *Ibidem*, nr. 11. Faptul că epitetul *p(ia) f(idelis)* nu mai apare, nu trebuie să surprindă.

Acesta e menționat doar în diplomele din 110 pentru că amintirea luptelor din timpul războaielor dacice era încă proaspătă la vechile contingente, ceea ce nu s-ar putea spune pentru anul 133 sau 159.

⁶ *Ibidem*, nr. 17.

⁷ *Ibidem*, nr. 18, 19, 20.

În acest fel situația rămâne clară în Dacia Porolissensis în privința cohortelor *I Hispanorum*. Este vorba de prezența unei unități *milliaria* la Orheiul Bistriței și a unei *quingenaria* la Românași. Ștampilele de la Porolissum *CHSIJS* și *CHSS* la o mai atentă analiză par să se preteze mult mai bine la interpretarea *C(o)H(or)S I I(turaeorum) S(agittariorum)* decât la *C(o)H(or)S I (H)IS(panorum)*. Singura ștampilă de la Porolissum care ar putea aparține unității de la Românași este *CHIH C(o)H(ors) I H(ispanorum)*⁸.

Cohors II Hispanorum. O bună parte din cărămizile cu ștampila *COHIIHIS*⁹, date ca aparținând de *cohors II Hispanorum* de la Bologna, trebuie atribuite unității *Cohors II Flavia Commagenorum*¹⁰. În diploma din 17.II.110, unitatea nu apare în Dacia, dar staționarea ei în provincie nu trebuie infirmată, deoarece s-ar putea ca la această dată să nu elibereze contingente. În schimb, activitatea ei în războiul cu iazygii din 107/8, la granița sud-vestică a Daciei și nordică a Moesiei, devine și mai clară datorită fragmentului de cărămidă cu ștampilă *COHIIHISP* de la Banatska Palanka¹¹, ce trebuie pusă în legătură cu inscripția de la Virșeț (CIL, III, 6 273)¹². În 115 sau 116/7, cohorta pleacă, presupunem cu întreg efectivul, în Cyrenaica, unde luptă sub comanda lui Q. M. Turbo¹³ și unde stă pînă la o dată nedeterminată. Dealtfel nu știm precis dacă a luat parte la războaiele cu iazygii din 117/8. Oricum, prezența unității sau a unor detașamente la Micia va trebui mai bine dovedită pe baza unui studiu mai amănunțit și a coroborării tipurilor de ștampile de la Micia cu cele de la Bologna.

Cohors I Bracaraugustanorum. B. Gerov presupunea că în diploma din 2 aprilie 134 (Moesia Inferior) ar fi vorba de o *cohors I Bracar(orum/um)*, evident deosebită de *cohors I Bracaraugustanorum*¹⁴, care la această dată ar fi staționat în Dacia Inferior. În studiul amintit, la nota 83, și eu susțineam că în 134 în Moesia Inferior e vorba de o *cohors I Bracar(um/orum)*¹⁵. În diploma amintită, ethniconul cohorței apare sub formă, evident prescurtată, *I BRACAR*, care îl făcea pe savantul bulgar să citească *BRACAR(orum/jum)*. Această prescurtare nu e însă firească pentru *cohors I Bracarorum*. O unitate cu această denumire e menționată în anul 88 în Mauretania Tingitana sub forma *I BRACAROR*¹⁶, aici abia fiind posibilă întregirea *BRACAROR(um)*. Prescurtarea *BRACAROR* aparține mai degrabă unităților cu denumirea *BRACARORUM* decât *BRACARAUGUSTANORUM*.

⁸ M. Macrea, D. Protase, M. Russu, *Materiale*, 7, 1961, p. 379, fig. 17; J. Szilágyi, *Közlemények*, Cluj, 3, 1943, 1, p. 95, fig. 3/20 și 3/21; pentru *CIIII*, fig. 2/15; greșit la M. Zahariade, *op. cit.*, p. 480, nota 14.

⁹ Oct. Floca, Șt. Ferenczi, L. Mărghitan, *Micia, Grupul de cuploare pentru ars ceramică*, Deva, 1970, p. 9–10; C. C. Petolescu, *Sargelia*, 9, 1972, p. 43–49.

¹⁰ C. C. Petolescu, *SCIVA*, 27, 1976, 3, p. 395, nr. 3 și p. 396.

¹¹ Lapidarul Muzeului Banatului, nr. 53, Timișoara, 1974.

¹² L. Balla, *ActaClass*, 5, 1969, p. 111–115.

¹³ Eusebios, *Hist. Eccl.*, IV, 2, 4.

¹⁴ B. Gerov, *Klio*, 37, 1959, p. 204.

¹⁵ M. Zahariade, *op. cit.*, p. 487.

¹⁶ CIL, XVI, 159.

În cazul din diploma moesică din 134 pare totuși să fie vorba de *cohors I Bracaraugustanorum*. Această unitate mai apare de două ori cu numele complet tot în Moesia, odată în 99¹⁷ și altă dată *ante* 114¹⁸. Denumirea trupei este compusă din două părți: tribul din care a fost recrutată, *Bracari* și centrul *conventus*-ului bracarilor, *Augusta*¹⁹. Astfel e înregistrată în 99, *I BRACAR. AUGUSTANORUM* și *ante* 114, *I BRACARA [ugustan]OR(um)*. La aceeași despărțire se procedază în cazul unei *cohors III BRACAR. AUGUSTANORUM* în Britannia²⁰ și *V BRACARAUGUSTANORUM* în Raetia²¹. Prescurtarea obișnuită în diplome este *BRAC, BRACA, BRACAVG, BRACARA, BRACARAVG*²². Spre deosebire de indicația generală *Bracarum/Bracarorum*, care sugerează o recrutare de pe întreg teritoriul *conventus*-ului, cea specială *Bracaraugustanorum* arată o recrutare doar din centrul acestuia, sau eventual din imediata lui vecinătate. În diploma din 134, ultima parte a denumirii cohorței, de fapt numele orașului tribului bracarilor, *AUGUSTA*, a putut foarte ușor să fie omis de gravor intenționat, pentru prescurtarea termenului sau pentru economia de spațiu. În cazul în care aceasta e situația, se poate trage concluzia că în 134, *cohors I Bracaraugustanorum* se mai afla încă în Moesia Inferior.

Nici ștampila *CIB* de la Slăveni presupusă de D. Tudor și de mine ca fiind *C(ohors) I B(aracaraugustanorum)*²³ se pare că nu mai trebuie interpretată astfel datorită faptului că prescurtarea *CIB* nu e obișnuită acestei unități. Ștampilele ei pe cărămizi, descoperite la Brețcu și Boroșneu Mare, conține prescurtarea *C(OH)I BRAC* și *COH I BR*²⁴.

Prezența cohorței în 134 în Moesia Inferior, are implicații asupra cronologiei staționării ei la Brețcu și raportului cu cealaltă costationară, *cohors I Hispanorum veterana*. Ultima unitate s-ar părea că a ocupat încă de la început castrul Brețcu-Angustiae, la construcția căruia va fi luat parte²⁵. Probabil, la această dată, poate la sfârșitul domniei lui Hadrian și începutul domniei lui Antoninus Pius, în legătură cu tulburările dacilor liberi și roxolanilor²⁶, *cohors I Bracaraugustanorum* va fi fost adusă la Brețcu, castru destul de mare pentru a adăposti două unități *quingenariae*. Ambele cohorte dislocă detașamente în castele învecinate: *cohors I Bracaraugustanorum* la Boroșneu Mare²⁷, iar *cohors I Hispanorum vete-*

¹⁷ CIL, XVI, 44.

¹⁸ CIL, XVI, 58. În rîndul 5, *extrinsecus tabella I*, apare scris *BRACARA* cu A final tăiat pe verticală de ruptura metalului; se vede totuși partea inferioară stîngă a literei A; pe *intus tabella I*, rîndul 5, literele *OR* impun întregirea *BRACARA[ugustan]OR(um)*.

¹⁹ E. de Ruggiero, *Dizionario epigrafico di antichità romane*, I, Roma, 1961, p. 1 023.

²⁰ CIL, XVI, 48.

²¹ CIL, XVI, 55.

²² CIL, XVI, 87, 93, 121, 183, 147, 117. Situația din diploma CIL, XVI, 69 (an 122) Britannia, *III BRACAROR*, se referă de fapt la *III Bracaraugustanorum*, aici fiind vorba totuși de o corupere a gravorului.

²³ D. Tudor, *OR*³, p. 345–6; M. Zahariade, *op. cit.*, p. 487 și nota 87, fig. 2/6.

²⁴ Z. Székely, *SCIVA*, 26, 1975, 3, p. 344, fig. 213; A. Buday, *DolgCluj*, 7, 1916, 1, p. 14.

²⁵ Nu știm ce se va fi întâmplat cu detașamentul de la Piroboridava și dacă el a revenit la sud de Dunăre sau în orice caz în Moesia Inferior, sau dacă a fost dislocat direct la Angustiae pentru activitatea de construcție a castrului.

²⁶ L. Balla, *ActaClass.*, 2, 1966, p. 43.

²⁷ Vezi nota 24.

rana la Comolău ²⁸. Z. Székely presupune că în cronologia unităților de la Boroșneu la refacerea castrului, după războaiele marcomanice, alături de nou venita *ala Gallorum* (în locul *alei I Latobicorum*), a participat și unitatea de Bracaraugustani ²⁹. Noi presupunem că o parte din cohortă a staționat chiar la Boroșneu Mare (castru de 90 × 70 m), alături de *ala Gallorum*, lucru posibil dacă ne gândim că atit *ala Latobicorum* cit și *cohors III Gallorum* (ultima înlocuiește la Hoghiz *ala I Asturum* în timpul lui M. Aurelius), plecaseră de la Boroșneu Mare ³⁰. Până în prezent la Comolău nu a mai fost documentată altă trupă decit *cohors I Hispanorum veterana* prin singura ștampilă *COHHIS* identică cu cele de la Brețcu ³¹. La Brețcu, castrul e prea mare pentru ca să fi adăpostit o unitate *quingenaria* cum era *cohors I Hispanorum*, așa încit e de presupus existența și a altor trupe.

Ala I Asturum. Afirmam în studiu că la Boroșneu Mare, ștampila *ALPA* aparține *alei de Asturi* ³². În urma noii lecturi a lui Z. Székely, trebuie să admitem *AL(a) PA(lmyrenorum)* venită după jumătatea secolului al III-lea la Boroșneu ³³. Presupunerea lui Z. Székely că următorul castru de staționare după Hoghiz ar fi fost la Boroșneu nu mai e valabilă ³⁴, locul de încartiruire pentru *ala I Asturum* rămânind, după venirea cohorții *III Gallorum*, în continuare, necunoscut.

ADDENDA ET CORRIGENDA

(ABSTRACT)

The author briefly resumes discussion upon some *alae* and *cohortes* of hispanic origin which garrisoned in Dacia. This return is occasioned by the appearance, meanwhile, of some other lectures, interpretations and new considerations right upon this kind of troops.

Cohors I Hispanorum. There is no question about two *cohortes milliariae Hispanorum* in Dacia because a more piercing analysis of the military diplomas certifies this evidence straight enough. So, there are only two cohorts with I as numeral in Dacia Porolissensis: a *cohors I Flavia Ulpia Hispanorum* at Orheiul Bistriței and a *cohors I Hispanorum p.f. (quingenaria)* at Românași.

Cohors II Hispanorum. A good portion of brick-stamps *COH II HIS* given as *COH (ors) II HIS (panorum)* must be reconsidered and ascribed to *COH(ors) II FL(avia) C(ommagenorum)*. The *cohors II Hispanorum*

²⁸ Ștampila de la Comolău *COHHIS* ar fi suficientă, credem, pentru atestarea prezenței unității aici.

²⁹ Z. Székely, *op. cit.*, p. 346.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ Ștampila prezentată de Z. Székely în *Á Komollói erődített romai tábor*, Cluj, 1943, p. 27 este coruptă.

³² M. Zahariade, *SCIVA*, 27, 1976, 4, p. 485, nota 58.

³³ Z. Székely, *op. cit.*, p. 344.

³⁴ *Idem*, Almanah, p. 26.

Cohors II Hispanorum. A good portion of brick-stamps COH II HIS given as COH (*ors*) II HIS (*panorum*) must be reconsidered and ascribed to COH (*ors*) II FL (*avia*) C(*ommagenorum*). The *cohors II Hispanorum* must have been employed in the war with the Iazyges (107/8) and in that with the Jews in Cyrenaica (116/7). However its participation in the Sarmatic war is proved by a brick-stamp from Banatska Palanka: COH II HISP.

Cohors I Bracaraugustanorum. A *cohors I Bracar(um/orum)* in 134 in Lower Moesia is no longer to be supported because of the abbreviation I BRACAR which occurs in the diplomas and which fits more with *I Bracar(augustanorum)* than with *I Bracar(orum)* which has its own abbreviation, I BRACAROR. On the other hand it seems to be a question of recruitment, *cohortes Bracaraugustanorum* being drawn out of the centre of the *conventus* of *Bracari: Bracar-Augusta*. *Cohortes Bracarorum* are recruited out of the whole *conventus*. The chronology of the stationing troops in the castrum *Angustiae-Brețcu* is: *cohors I Hispanorum veterana* from the beginning of the province, since Antoninus Pius being added *cohors I Bracaraugustanorum* which had stationed in Lower Moesia. Evidences from *coh. I Bracaraugustanorum* were discovered at Boroșneu Mare. There were found brick-stamps with COH(*ors*) (I) HIS(*panorum*) at Comolău.

Ala I Asturum. The brick-stamp ALPA is no more lisible as AL(*a*) P(*rima*) A(*sturum*) but, as Z. Székely suggests, AL(*a*) PA(*lmyrenorum*).